

II 148.116

АНТІН ГОЛОВАТИЙ.

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕПУТАТ І КОБЗАР.

Написав М. Уманець.

Передрук з „Правди“.

У ЛЬВОВІ, 1891.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

W 148.110

1947 K. 285 / 13186

АНТІН ГОЛОВАТИЙ

ЗАПОРОЗЬКИЙ ДЕПУТАТ І КОБЗАР.

Написав М. Уманець.

Тепер кажуть в Слободзеї
Останки збірає
Головатий, та на Кубань
Хлощів підмовляє
Нехай йому Бог поможе!
А що с того буде —
Святий знає; почуємо,
Що розкажуть люде.

Т. Шевченко.

[С поєси Невольник].

I.

Ще й досі на колишніх запорозьких вольностях (так звалися в старовину запозські зємлі), а ще більше в Чорноморії можна почути оповідання про славного козака Антона Головатого. Давно загинуло славне запорозьке товариство. На широкі степи запорозькі, де колись пишалася козацькая воля, мов сарана, налетіли звід'усєль виходці та чужинці і опанували ними. Зруйноване товариство, не стерпівши тяжкої кривди і неволі, мусило покинути рідну батьківщину і шукати долі-волі на чужині. Розбрелися козаченьки сьвіт за очі, „хто за Дунай, хто на Кубань“, зосталася тільки невеличка частина Запорозців, найбільше с тих, що як люде семейні, оселилися „зімовниками“ (так звалися запорозькі хутори) і здавна господарювали на широких степах запорозьких. Тимчасом на запорозькій пустовщині почали селитися виходці з Німєшчини, Сєрбії та інших земель, росийський уряд щедро роздавав їм запорозькі землі, а ще більше було тоді роздаровано земель московським панам, котрі зараз-же почали заселяти їх або своїми крєпаками, переведеними з росийських губерній, або-ж виклика́ли люде́й з України і заселяли землю новопоселєнцями, котрим у всякім разі байду́же було до Запоро́жа і до того товариства, що своєю кровію поливало землю, так легко здобуту панамі та іншими чужинцями. Разом с тим цариця Катєрина II. запровадила на Україні і на запорозьких вольностях крєпацтво по давному праву мо-

сковського панства, а незабаром скрізь заведено було російське право і нові порядки, що, мов вихор той, змітали сльди давньої автономії краю і колишнього вільного життя народнього за часів Запорожа.

Недивно-ж, що на Запорозжі зосталося дуже мало пам'ятників запорозької старовини, та й ті не шануються, не зберігаються, а трохи не що-року все більше та більше нівечаться; не диво, що й про колишніх „лицарів“ мало що збереглося в пам'яті народній, навіть про останніх Запорозців, славного кошового їх Петра Калниша та іншу старшину мало що можна почути від народу. Отже пам'ять народня і досі зберегла від забутку імя Головатого; тим то може й написано про його геть-то більше, ніж про кого іншого з останніх Запорозців.

Чим-же він заробив собі таку славу, що й досі ще живе в народніх згадках?

Народ український, добуваючись долі-волі, шукав її не в чому іншому, як в козацтві, бо на той час тільки козацтво забезпечувало народові його людські права, а разом є тим козацтво було єдиною міцною опорою і обороною автономії України. Се добре розуміли не тільки самі козаки і весь народ український, а й Поляки і Москалі, є котрими доля єднала Україну, і ми бачимо, що через всю історію України тягнеться завзята боротьба народу за козацтво. Поляки чим-дужче намагалися знищити козацтво: записували козаків в реєстри, зменшували число козаків, ламали права козацькі, найбільше право вибору старшини, настановляли їм гетьманів та іншу старшину від себе проти волі козаків і багато іншого насильства та кривди робили, що б зломити козацьку силу. Та поки Україна була хоч і під кормогою польською та вся вкупі, не подужали Поляки козацької сили; козаки в 1654 році під орудою славного гетьмана Богдана Хмельницького вибилися з неволі і піддалися московському цареві, котрий, приймаючи їх під свою руку, забезпечував їм всі козацькі права і вольності разом з обороною України від ворогів і захопанням її автономії.

Почалася боротьба між двома великими сумежними державами за Україну. Отже Москва дбала не стільки за оборону України, як за пановання над нею, і незабаром стала виявляти такі-ж самі заміри скасування української автономії, як і Польща. Коли-ж Москва побачила, що козаки дбали не про те, що б проміняти одно ярмо на друге, але одбиваючись від Поляків, разом є тим щиро боронять свою волю і автономію краю, а з другого боку, що й Поляки не так то легко відцураються пановання над Україною, Москва зрадила Україні, зреклась свого обов'язку оборони і по Андрусовській умові, що сталося в 1686 році всю правобережну Україну окрім Києва віддано знову Полякам. Сей розділ України був для неї тим тяжким ударом, після котрого годі вже було сподіватися якого небудь добра. На Україні незабаром виявилось три найголовніші течії: одні стояли за Москву, другі за Польщу, часом навіть так, що лівобережна Україна, скоштувавши московського пановання, горнулася знову до Польщі, а правобережна тяглася до Москви, треті знов дбали про цілюкунність України, що б з'єднати обидва береги Дніпра в одну країну. Настала колотнеча поміж самими козаками, а сусіди живилися з цієї колотнечі та кували кайдани. Приборкати козацтво, а потім і зовсім його знищити — се все однаково скасувати українську ав-

тономію — і от на правому березі Поляки, а на лівому Москалі почали однаковими способами, про які ми згадували, нівечити козацтво, поки й зовсім не зруйнували його. На правому березі Дніпра козацтво загибло після Палія, примірно коло 1713 року, а в лівобережній Україні — після того, як цариця Катерина приневолила гетьмана Кирила Розумовського в 1764 році зректися гетьманства. Зосталося козацтво тільки на Запорозжі, тай тут воно було тільки 11 років, після скасування гетьманщини.

Оттоді то саме і жив на Запорозжі славний козак Антін Головатий. Велавився він своїми військовими і посольськими вчинками, а найбільше тим, що був чоловік дуже розумний, меткий і здатний, щиро любив своє Запорозжа і все життя своє поклав на те, що б лише козацтво не загибло без слідку. Не мав він сили поратувати від загибну Запорозжа, але-ж напевне можна сказати, що без Головатого не було б чорноморського козацького війська, котре повстало на руїнах Запорозжа. Правда, чорноморське козацтво не мало вже й малої частини тієї ваги для України, як Запорозжа, але у свій час, в першу годину свого життя воно було добрим притулком не тільки для бідолашних запорозьких братчиків, що після зруйнування Січі zostалися „убогі, босі і голі“, як сьпівається в піснї, але й для простого люду, що зо всієї України тікав від панської неволі та кривди і тут на Чорноморїї, на широких кубанських степах, під орудою вільних козацьких порядків здобував собі спосіб до кращого життя людського.

То-ж то народ український, шануючи козацтво, зберіг в своїй пам'яті імя чоловіка, що за все життя своє працював для козацтва і своєю працею чимало земляків своїх визволив с тяжкої неволі. Окрім сєї великої заслуги перед українським народом, Головатий звісний ще й тим, що він скомпонував декільки пісень, котрі й досі сьпівають в народі. В його діяльності вбачаються часом несимпатичні прийоми: лукавство, підлестливість, запобігання ласки то-що, але сї прийоми в дипломатії — річ звичайна, особливо в той час і при тих обставинах, серед яких довелось працювати Головатому, а тим часом у всіх його вчинках виявляється щира запорозька душа, безмірна любов до товариства, розумне і завязте прямикування до своєї любої мети і незломна прихильність до діла. Піснї свої він складав на йльше про справи свого товариства, висьпівував його недолі, горе, бажання і надії, сам пробірав голос і сам сьпівав їх під бандуру — і треба правду довести, його голосна кббза сталась йому в пригоді і чимало допомогла довести справу до доброго кінця.

II.

Скажемо коротенько про те, як заснувалося Запорозжа, яку вагу воно мало для України і що привело до зруйнування Запорозжа. Ще в дуже давну годину, ще за князів литовських або й давніше були на Україні побіля Дніпра люде, що звалися козаками. Вони вибірали собі ватажків та й воювали с Татарами, обороняючи від їх рідний край та однимаючи награване Татарами добро і невольників. Багато-ж було таких, що ходили за Дніпрові пороги ловити рибу або звіря, там вони се-

лилися і воювали с Татарами, що жили недалеко в Криму і біля самого Дніпра. Збиралися сюди люде не тільки в Україні, а й с Польщі, Волощини, часом навіть з Московщини, але звичайно найбільше було з України, тим-то і все життя на Запорожі склалося на лад український і Запорожа було завжді частиною України. Коли-ж пани завели на Україні унію та панщину, багато людей почало втікати з України і приставати до гурту козаків за порогами. Вони приймали до себе всіх, не питаючись, хто, звідки і чого втік, аби вірував у Сьв. Тройцю та мав охоту битися с Татарами. Порядки і звичаї козацькі були такі, що козаки всі були рівні, самі себе судили, самі собі вибирали старшину, котра орудовала всіма військовими і громадськими справами по волі і наказу ввійськової ради, бо рада була найстарша над усяку старшину. Довго козаки тільки оборонялися від Татар; коли-ж почули в собі більше сили, почали вони громадитись у великі купи і самі вже нападали на татарські та турецькі землі. На своїх човнах-чайках вони плавали Дніпром у самісіньке Чорне море, нападали на турецькі оселі, грабували, руйнували їх, визволяли невольників-християн і з великим добром поверталися на Запорожа. Не раз та й не два допливали вони до самого Царгорода і завдавали жаху турецькому султанові.

Поляки спершу раділи, що на границі завелось таке військо, котре захищає цілу Польщу, отже як побачили, що козаків збирається дуже велика сила і що сила ся що дальше стає все дужчою, стали Поляки заводити між козаками свої порядки, що б приборкати козаків і підгорнути їх під свою зверхність. Запорозькі козаки с початку нічим не одрзнялися від інших українських козаків, що жили вище порогів, але с того часу, як на Україні почали порядкувати Поляки, ми бачимо, що Запорожа починає складатися в окрему козацьку громаду, де збереглася справжня козацька воля, бо Запорозькі козаки жили далеко від Польщі і найбільше в таких неприступних місцях, куди не досягала польська сила. Що дальше Поляки брали гору над козаками в Україні, то все більше визначалася окрема запорозька спілка. Україна була поділена на староства, де порядкували польські старости, козаки були заведені в реєстри, старшинував над ними частійше не виборний гетьман, а настановлений самими Поляками, селяне були в неволі панській або під польським урядом. Не те ми бачимо на Запорожі. Тут панщини і польського уряду не було й духу, козаки жили собі на волі по давним козацьким звичаям. Дальше установився такий лад: вся запорозька земля поділена була на паланки (повіти), в кожній паланці був полковник і вся інша виборна старшина, котра всьому давала порядок по волі ради, але найголовніша козацька сила була в запорозькій столиці Січі, де була військова старшина. В Січі жило тільки нежонатє січове товариство, сюди навіть зовсім не пускали жінок, та Січовик і не мав права женитися. Семейні козаки жили не в Січі, а на зимовниках, хуторах та селах, що стали заводитися найбільше вже після Богдана Хмельницького. Січове товариство жило по куріням і в кожному, де було 150 або й більше козаків, був виборний курінний отаман, а над усім військом старшував кошовий отаман і при нему: Військовий суддя, В. Осавула, В. Обозний, В. Писар та інша старшина виборна, котра всьому давала лад по волі військової ради і правила вже не тільки Сі-

чею, а всім Запорожам. Границі Запорожа були такі: з півночі від річки Орелі, що вливається в Дніпро біля містечка Китай-города, вниз по Дніпру аж до Лиману, з заходу по над річкою Богом і на схід сонця аж до землі Донських козаків.

Не вважаючи на те, що доля так одрізнила Запорозців від України, вони були ширими синами своєї родини і завжди помагали українським козакам боронити від Поляків свою волю і віру. Відселя вилінув на Україну славний гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, тут зібрав він першу військову силу і вже тогді обізвася гетьманом на всю Україну. Сюди-ж на Запорожа втік Богдан Хмельницький, тут він знайшов собі шанобу і братерську підмогу, Запорозці були першою його збройною силою і багато допомогли йому визволити Україну с під Польщі, та й самі в купі з Україною пристали до московського царства. Не диво-ж після сього, що Запорозці обороною всього християнського світу від грізним в той час Турецько-татарського царства, своїм лицарством, завзяттям, а ще більше обороною України в часи боротьби с Польщею придбали собі велику славу на Україні, що навіть всі гетьмани українські писалися: „Гетьман війська Запорозького“.

Нераз і після Богдана Запорозці ставали до оборони народньої справи на Україні, але, правду кажучи, одрубність Запорожа ставала іноді на перешкоді до спільних справ українських. В часи великої руїни, коли Україна, розшарпана на дві частині, клекотіла військовими чварами та усобицями, Запорозці не раз вєгрявали в сю колотнечу, але не завжди ставали за праве діло, часами змагалися до того, що б верховодити на Україні і таким побитом додавали ще більше розгардіяшу і незгоди, котрі вели до скасування автономічного життя України:

„Через незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали“,

як співвається в одній піснї. Скасування гетьманщини на Україні не викликало не то-що повстання, навіть жадного протесту — так вже Україна знемоглась і охляла від колотнеч та сварок, тай Запорожа не почувало в собі сили стати на оборону України, а тільки дбало за себе, навіть не розуміючи, що скасування Гетьманщини неминуче поведе за собою і зруйновання Запорожа. До того вів весь склад нашої історії, звязаної з історією московського царства.

Істновання республіки і до того щиро демократичної, якою виявлялася Запозька Січа, серед монархічного царства, особливо в часи Катерини II, коли самовласть досягнуло найвищої сили, було ділом неможливим. Коли в Росії деспотизм, а разом з ним крепацтво набірали все більше сили, на Запорожі панувало рівенство і повне народоправство: Запорозці самі себе судили, дбали скрізь про рівенство своїх братчиків, правились своєю виборною старшиною, а до того ще й приймали до себе всіх обездолених, навіть крепаків, що тікали від панської неволі, і разом с тим дбали про свою незалежність, що б скласти зовсім вільне товариство. Се, як видно з указу про зруйновання Січі і було найголовнішою причиною того, що цариця Катерина зважилась на діло, котре давно вже нишком лагодили її попередники — зруйнувати Запорозьку Січу. Уже не кажучи про те, що російський уряд з давна де тільки можна

вкочував запорозькі вольності, вкажемо на два найголовніші способи, якими ще за царювання Петра I., Ганни і Єлисавети, а найбільше за цариці Катерини II. уряд лаштувався до зруйнування Запорожа. Се — будовання фортець (кріпостей) на запорозькій границі, а то часом і в самому Запорожі і оселення виходців з Сербії, Болгарії, Волощини, а потім і з Німеччини сумежно з Запорозцями, а то часом і на самих таки запорозьких землях, що з давних давен належали до запорозьких вольностей.

Оточене зо всіх боків московськими фортецями є чималою залогою, направленою проти Запорозців, і чужоземними виходцями, що мавши від уряду всякі пільги, були те-ж до Запорозців ворожими, Запорожа незабаром опинилося мов би в мішку, котрий треба було тільки ловко зашморгнути, що б зробити неможливою боротьбу Запорозців за свою волю. Отже до якого часу Запорозців не займали, а навіть нераз виявляли до їх ласку. Пани московські, як от коханець цариці князь Г. Потьомкин, прозваний Запорозцями Грицьком Нечосою, князь Прозоровський, князь Вяземський, граф П. Панин, Стекалов та інші навіть записувалися в запорозьке товариство. Се робилося по часті з моди, а може й с таким заміром, що б заспокоїти Запорозців і тим легше їх в шори убрати, та й самі Запорозці запрошували тих панів в своє товариство, що б мати в їх особах заступників перед урядом. Тим часом усе виявляло, що цариця і певне за порадою тих самих панів, що так ласилися на запорозькі землі, давно вже задумала скасувати Запорожа, але разом с тим малось на думці звоювання Криму, а для сього конешне потрібні були Запорозці, як військо відважне і добре спитковане в боях з Татарами.

Але-ж після того, як Москва приборкала Крим (1774 р.), уряд круто повернув справу проти Запорозців і шукав тільки сякої такої приключки, що б зруйнування Запорожа принаймні видавалося ділом хоч трохи справедливим. Як воно завжди буває, хто шукає приключки, той її знайде, то так воно і тут сталося. Винуватили Запорозців і за те, що вони оберегаючи свою самостійність, завжди обурювалися проти збудовання фортець, винуватили і в наїздах на Польщу, особливе за те, що в Колівищину чимало Запорозців пристало до Гайдамак, дарма, що сам уряд російський с початку сприяв гайдамацькому повстанню, та й багато де-чого іншого ставили в докір Запорозцям. Але найголовнішою причиною виставили змагання Запорозців за землі з виходцями, котрі частенько селилися на самих таки запорозьких землях, а часом робили наїзди і однимали землі у запорозьких підданців. Звичайно, що се викликало суперечки, часом бійки. Запорозці не раз скаржили ся російському урядові, але уряд завжди ставав проти Запорозців і врешті почав їх винуватити, що вони, не бачучи ні відкіль правди, мусили збройною рукою обороняти або однимати своє добро, винуватили їх вже, ніби яких розбійників.

III.

От в сюю то тяжку для Запорожа годину і виступає щирим заступником його Антін Головатий.

На Запорожі чимало було козаків на призвище Головатий, навіть

при зруйнованні Запорожа був на Січі військовий суддя Павло Головатий, але не відомо якого роду був Антін Андрійович Головатий. Так саме не відомо нічого за його молоді літа, де він жив, де і чому вчився і як опинився на Запорозжі. Звісно тільки, що він спершу був на Запорозжі „молодиком при боку кошового“ і приписаний був до кушівського куріня. Був він чоловік добре письменний і дуже розумний, то-ж то не довго він зостався простим козаком, бо як тільки побачили Запорозці, що воно за голова той Головатий, то зараз-же він попав у старшину і ще в 1768 році виражено його в Петербург за жалованням, а 1771 року, як чоловіка добре тямущого військовою справу, вибрали його військовим писарем в Самарську паланку. Головатий був жонатий, дарма що жонатим козакам не можна було пробувати в Січі. Отже він удався на хитрощі: сказав, наче-б то він має бути попом і для того жениться, а потім того він оселив жінку на хуторі, а сам зостався січовиком і товариство не забороняло йому, бо дуже поважало його. В кінці 1774 року ми знов бачимо його в Петербурзі, куди товариство вирадило його з двома паперами. В одному Запорозці прохали, що б цариця дала їм грамоту на ті землі, що позаймані були від Запорозців на правому боці Дніпра до Єлисаветрадської провінції, а на лівому — до Донщини; в другому — вони скаржились на генерала Воєйкова, що заправляв тоді новоросійською губернією і багато чинив кривди Запорозцям в їх справах з сусідами.

Цариця ласкаво вислухала Головатого, обіцяла роздивитися їх справу, а поки-що сказала, що б Запорозці прислали двох чи трьох депутатів з грамотами на свої землі. Головатий разом удався і до кн. Потьомкіна, якого тоді цариця постановила Новоросійським генерал-губернатором; він теж обіцяв помогти Запорозцям.

Недовго барився Головатий у Петербурзі і швидко повернувся до кошу з грамотою від цариці і з листом і подарунками кошовому від кн. Потьомкіна.

Прочитавши царицину грамоту, Запорозці побачили, що вона дуже ремствує на їх, і порадившись на військовій раді, поклали собі: не гаючись вибрати депутатів і післати до столиці „прохати милості у цариці.“ Депутатами на сей раз вибрали: осаула Сидора Білого, військового старшину Мощенського і полкового старшину Антона Головатого. Депутати взяли з собою грамоти, на основі котрих Запорозці доправлялися про свої власні землі: універсал гетьмана Богдана Хмельницького 1655 року, випис з Білоцерковської умови Росії с Польщею 1667 року, випис с конституції союму 1717 року та інші, не забули й подарунків великим панам, як тоді водилося, і перед Різдом 1774 року рушили на північ.

Не встигли ще наші депутати достатися до Москви, куди тоді перейхав царський двір, як від Потьомкіна прийшов на Січу лист, в котрому він дуже ремствував на Запорозців і писав, що він загадав новоросійському губернаторові Черткову списати всі кривди, які коли Запорозці вчинили сусідам поселенцям новоросійської губернії. Прочитавши сей лист, Запорозці дуже зажурилися, не журився тільки кошовий, Петро Калниш, що надто вже покладався на права Запорожа і на правоту свого діла: „Що буде, то буде, а буде те, що Бог дасть“, казав він. Тільки-ж не дармо журилися Запорозці, бо як приїхали наші депутати до столиці, то зараз побачили, що Воєнна коллегія, председателем котрої був сам

Потьомкин, дуже взялася за Запорозців. Часто Головатий писав у Січу і с кожним листом надходили до Запорозців все сумніші та сумніші вістки. Запорозців винували за все, що хто між ними вчинив лихого сусідам. Як на лихо козак Вермінка поїхав на слободу Лихівку і зруйнував її; його схопили, повезли судити в Москву, а тим часом на все Запорожа нарікали за його. Знову якийсь генерал набрехав на Запорозців, що ніби-то вони покидали човни на Дунаї, а самі пішли пішки в Польщу для грабовання. Головатий дуже жваво і сміло одмовляв на такі дорікання. Про Дунаївців він просто доводив, що се брехня, що нічим не доказано, та й де-ж таки видано, що б Запорозці покинули свої човни, та коли се для грабовання, так пішки багато не принесеш, значить і не варто. Що-ж до Вермінки, так Головатий почав доказувати, що слобода Лихівка належить Запорозькому присуду. Потьомкин дуже розсердився і врешті сказав: „Я таке напишу в Кіш, що й не прочитають!“

— Не бійтєсь, в нашому війську знайдуться письменні, прочитають! — одмовив сміло Головатий.

Доправлятися про права на землі одіслали депутатів до генерала Стрекалова. Вислухавши депутатів, Стрекалов сердито спитав:

— А з якої речі ви ті землі звете своїми?

— А с такої, що ми с тими землями прийшли під російську державу і маємо на їх грамоти.

— А коли ви зрадили в 1709 році, то й землі і права втерiali, сказав Стрекалов, нагадуючи про те, як кошовий Кость Гордієнко пристав з запорозьким товариством до Мазепи.

— Нехай і так, доводив сміло Головатий. Але-ж с під турецької держави ми знову прийшли під Росію с тими самими правами і землями і маємо на се грамоти покійної імператриці Ганни Іванівни, вона простила наші провини і дарувала нам прежні землі, права і вольності. Коли вони від нас не відходили, то так воно й повинно бути і певне в Росії архіва не згоріла, то там повинні бути всі грамоти, коли ви нашим спискам віри не діймаєте.

Так боронив Головатий доручену йому справу, а про те добре бачив, до чого воно йдеться і став вишукувати іншого способу, що б спасти Запорожа. Він і сам бачив, що після того, як Москва приборкала Крим, минала вже пора бездомівного бурлаковання, треба було прибрати інше життя, а для сього він покладав зробити таку зміну: 1) дозволити всім козакам шлюб, 2) перенести всіх козаків і нових до товариства не приймати, а вписувати тільки козацьких дітей і 3) військо має бути поділене на дві частині: коли частина одбудуватиме військову службу, друга частина буде дома боронити свій край і господарювати.

От с такою то думкою Головатий прийшов до Потьомкина, вияснив йому все як слід і запевняв, що Запорозці самі знають, що їм не можна зоставатися на прежніх правах, самі бажають завести у себе нові порядки.

Потьомкин, вислухавши Головатого, грізно сказав йому: „Не можна вам зоставатися. Ось вам ваші добрі і погані діла“. За сим словом він подав Головатому товстий зшиток, де було списано, що доброго і що лихого зробило Запорожа і одно списано проти другого.

„Все було записано, тільки-ж хитра, матері його біс, писачка що зробив. Погані діла Запорозців були списані великими словами, завбільшки з горобця, і рядок від рядка пальця на два, а що доброго зробила Січа, то те було написано густо та дрібненько, неначе маком усепано. От тим-то й здавалося, казав, шуткуючи, Головатий, що ми зробили більше шкоди, ніж добра“. Певне, що Головатий, жартуючи по запорозькому звичаю, хотів натякнути сим на несправедливу оцінку Запорожа.

Тим часом на царській раді поклали вже кінець Запорозькій Січі і цариця с Потьомкином доручили сю справу генералові Петру Текелію, родом сербину, родичу того самого сербина Хорвата, що був першим осадчим, с котрим Запорозці змагалися за землі, опановані сербськими виходцями. Незабаром Текелій з великим військом московським рушив на Запорожа, а 6-го червця 1775 року Запорожа не стало.

Справу сю ведено таким робом, що б все зробити яко мож швидче і тихіше. Тим-то виражено було дуже велике військо, мов на Турка. Текелій вів на Січу 8 полків кавалерії, 17 ескадронів пікінерії, 10 полків піхоти, 20 ескадронів гусарів і 13 полків Донських козаків. Таким побитом на Січу, де було до 10 тисяч козаків, а в той час і того не було, бо багато козаків було на зімовниках то на риболовлі, виражено було до 40 тисяч війська. Окрім того князь Прозоровський з великим військом саме тоді рушив на запорозькі паланки і повинен був помірно с тим, як Текелій наблизатиметься до Січі, займати запорозьські паланки, де запорозького війська було не багато, тай те військо розсіпане було малими кучками в різних кутках на великій обширі запорозьких земель. Звичайно, що проти такої великої сили ніяка боротьба для Запорозців була не можлива. Разом с тим Текелієві і Прозоровському велено було орудувати більше хитрощами та лукавством, а се тим більше було ділом можливим, що Запорозці ні в яким разі не сподівалися такого кінця своїй справі і мали рацію гадати, що московське військо вступило в Запорожа задля нового походу на Турещину. Самовидці свідки того часу, як от Микита Корж, оповідання котрого переказали нам архієпископ Гаврило і Олекса Стороженко, свідчать, що Текелій з'явився перед Січою зовсім несподівано і що поява такого великого війська спочатку не стурбувала Запорозців, а тільки здивувала їх, бо ні про які нові походи не чути було. Те-ж саме свідощтво знаходимо і в народніх піснях. Та в одній пісні співвається:

„Ось перед нами царицине військо стоїть,
Оце-ж мабуть за нами, що б ішли Татарів бить.“

Коли-ж Запорозці побачили, що Текелій оточив Січу і навів на неї гармати, коли дізналися дійсне про заміри Текелія, оттоді зібралася військова рада Запорозців.

„Гей діти Запорозці, що будемо робити,
Москаль кличе в гості, чи будемо чи ні йому голову хилити?“ (н. п.)

Таке питання поставив кошовий отаман. Як споминки Коржа, так і народні пісні однаково свідчать, що більшість Запорозців, не вважаючи на те, що боротьба, з такою величненною силою була не можлива, стояли за те, що б одбиватися до загину.

„Позволь батьку, отамане, нам на башті стати:
 Не позволим Москалеві Січу руйнувати.
 Не дозволиш з шабельками, позволь є кулаками,
 Нехай наша слава пройде поміж ворогами“.

А от уривок з другої пісні, надрукованої в книжці Скальковського і у Стороженка:

„Одні кажуть: не дамо за спасибі Січі!
 Другі кажуть: мир лучче всього,
 А ці: нехай нам випалять вічі,
 Тай пропадем усі до одного.

Ніколи сього не буде,
 Що б ми оддали Січ-Мати,
 Поки є світ сонця
 Будемо Січ нашу ратувати!“

Тільки тоді, коли Запорозці дізнали ся, що всі паланки були вже в руках Прозоровського, а там багато козаків мали і родичів і господарство, коли побачили, що ніяка боротьба не можлива, а до того ще й січовий архимандрита отець Володимир Сокальський почав умовляти козаків не проливати крові християнської, тільки тоді Запорозці вгамувалися і пристали на те, що б вклонитися Текелієві. Отже по всьому видно, що бідолахи мали надію таким побитом запобігти ласки у Москви і оборонити дальше існування свого товариства, хоч і не на прежніх правах і вольностях. Тільки така надія і схлипла завзятих на думку до мирного розв'язання своєї справи. Ось що співвається в тій-же пісні:

„Бо війною, батьку, нічого не вчиним,
 Треба доброю волею робити,
 Ходім-же поклін вхилим,
 Тай почнем про діло говорити.“

Текелій ласкаво привітав Запорозців, розділив з ними хліб-сіль, а тим часом, гостюючи в Січі, тишком-нишком поставив скрізь свої караули, опанував Січу і того-ж дня арештував запорозську старшину.

Тільки тоді Запорозці побачили ясно, що їх в шори убрали; бідолахи не стерпіли такої кривди і наруги і з роспуки нічого кращого не пригадали, як шукати притулку у недавнього свого ворога Турчина. Деякі взяли білети у Текелія наче-б то на заробітки, а з ними багато і нишком, посідали на човни, та й поплили вже Дніпром, а далі Чорним морем аж у Дунай під Турка і там спочатку при гирлі Георгієвському, а потім в урочищі Сеймени заснували нову Задунайську Січу. Всіх козаків, що, як співвається у пісні, „накивали пятами“ до Турка було коло 5 тисяч. Деякі потім в 1829 році вернулися назад в Росію, а де-які і їх нащадки і досі живуть за Дунаєм.

Так покінчила своє славне життя Запорозька Січ-Мати!

Що-ж сталося з запорозькою старшиною, запорозькою скарбницею, добром і землями? Запорозьку старшину без суда порозсилали в далеке і в тяжке заслання. Про кошового отамана Петра Калниша більше сотні років нічого не було відомо, де він і що з ним сталося. Тільки в 1878 році п. Юхименко напевне дізнався, що кошового зіслано

було в Соловецький (на Білому морі) монастир і замуровано в каземат, без вікна і без дверей, тільки з маленькою щілиною, кудюю ніколи не проходив соняшний промінь. Там він промучився безвихідно 12 років і тоді тільки його перевели в другий каземат і дозволили ніколи навіть ходити в храм Божий, але нікому не дозволено було розмовляти з ним і навіть говорити про його було заборонено. Визволив його вже цар Олександр I-й в 1801 році, але кошовий Калниш був тоді вже сліпий, немощний і нічого не бажав окрім смерті. Після того він прожив тільки два роки і вмер там-же в Соловецькому монастирі. Про долю іншої старшини напевне нічого не відомо. Звісно тільки, що військового писаря Івана Глобу заслано в Сібір в г. Туруханське, військового суддю Павла Головатого — теж в Сібір, в Тобольський монастир, в каземат без дозволу виходу навіть в церкву, полковників Чорного, Делеха, Кулика, Порохню, курінного отамана Головка і багато іншої старшини запропорено по різних кріпостях в каземати і там мабуть вони, сердеги, покінчили своє життя.*) Військова скарбниця, військові зімовники і господарство старшини були повернуті в казну московську, а частина пороздарована панам, військові отари і табуни були теж повернуті в казну, а потім пороздавані поселенцям Грекам, Арнавам та іншим. Всі курії і вся Січа, окрім фортеці і церкви, були зруйновані до нащадку, навіть всі коштовності багатой січової церкви були розграбовані Москалями, а ризницю січової церкви загарбав собі сам Потьомкин, котрий, здається, найбільше покористувався з запорозького добра. Що-ж до земель запорозьких, то тут незабаром настало безпримірне в історії грабовання народнього добра. Ось як малюють народні пісні се грабовання:

„Ой в городі та в Єлисаветі все пани збирались,

Пани сенатори та все генерали, вони думали, гадали:

Ой як би нам, панам-сенаторам, запорозькі землі взяти?

Ой як би нам їх вольності одібрати?“

Ой одібрали всі вольності, почали лани ділити.“

Або от хоч в другій пісні співвається:

„Та ще не сьвіт, та ще не сьвіт, та ще не сьвітає,

А вже Москаль Запорожа та кругом облягає,

Ой облягає Запорожа, став степ межувати,

Ой став городі, панські слободи по річках сажати“...

Історія її досі не вияснила сього грабовання як слід, але й того що відомо — здається досить, що б бачити, як тяжко скривджено не тільки Запорозців, що своєю кров'ю скільки віків поливали сю землю, обороняючи її від татар, та разом і весь народ український, бо всі землі пороздаровані були панам московським та виходцям чужоземцям. Уже не кажучи про Потьомкіна, котрий брав скільки хотів, де і що хотів, всі інші коханці та прибічники цариці Катерини мали надто щедрі

*) З листу Потьомкіна до цариці, надрукованому в Кіев. Старині видно, що Потьомкин спершу засудив кошового, суддю і писаря на смертну кару, а вже потім змілувався, і ото їх заслано в мастирські каземати.

дарунки з запорозького добра. Так генерал-прокуророві князеві Вяземському, що складав указ про зруйнування Січі, даровано 100.000 десятин землі (1 одна десятина = 2400 кв. саж.) біля Чортомлика і по річці Підпільній в околицях Січі, князеві Прозоровському — теж коло 100.000 десятин в околицях Катеринослава, генералові графу Кошенському 14.000 десятин по річці Біленькій проти Хортиці і 5324 десятини в пустощі Богуша в теперішньому павлоградському повіті, графині Браницькій — два села Тарасівку і Довгу з землями на 21.614 десятин в теперішньому новомосковському повіті, генералу Стрекалову — село Грушівку нижче річки Конки з землями на всю велику околицю, маюру Неплюєву 12.000 десятин коло річки Тернівки, поручику Черткову 15.720 десятин, на річці Самарі, генералу Свиридову на річці Вовчій 12.400 десятин, генералу Юзушову на річці Самарі 12.600 десятин, та і всі інші пани московські одібрали не менше щедрі подарунки з роскішних запорозьких вольностей.*) Багато землі було теж примежовано до монастирів. Так під корсунський монастир недалеко від Херсона біля села Знаменки примежовано 14.000 десятин, під Григоревський монастир, оснований Потьомкином, між Херсоном і Бериславом примежовано 25.000 десятин. Разом с тим на Запорожа насунула велика сила виходців з Німеччини, Греції та інших країн і всім тим виходцям щедро роздавалися запорозькі землі. Незабаром пани почали завідити на запорозьких землях панщину — і там, де ще так недавно пишалася козацька воля, де голосно лунала пісня вільного народу, розітнувся стогін людський під тяжким ярмом неволі та чулася нишком сьпівана сумна пісня пародня:

„Ой царице, врага люта, напуст напустила:
Славне військо запорозьке тай занапастила.“

IV.

Головатий нічого не знав про те, що діялось на Запорожі і знов прийшов до Потьомкина. Побачивши його, Потьомкин сказав: „Все му кінець! Пропала ваша Січ!“

Слова сї неначе обценьками здавили серце бідолахи Головатого, на очах його затрептіли сльози і він не тямивши самого себе с пересердя скрикнув:

— Коли-ж Січ пропала, то пропали і ви, Ваша Сьвітлость!

— Що ти брешеш? грімнув на його Потьомкин „і подивився так на мене, казав потім Головатий, що я подумав: от-от зараз гукне — на щибенцю його або на Сібір! і нічого казати дуже таки злякався.“

Треба було якось умилостивити Потьомкина, — і Головатий, дарма, що страшна вістка тяжко вразила його в саме серце, зараз опамятався і одмовив:

— Ви-ж, батьку, вписані у козаки, то коли Січа пропала, то й ваше козацтво пропало.

— Тото-ж бреши, та не забріхуйся! похмуро одказав Потьомкин. Нічого було дальше сидіти нашим депутатам в тому Петербурзі.

*) З відомості, надрукованої в Київ. Старині, видно, що, в одному лиш катеринославському повіті Озовської губернії роздаво панам запорозьких земель 428.000 дес.

Якось їх не спіткала доля іншої запорозької старшини, їм навіть подавали московські чини тай пустили до дому, повернувши їх під команду Текелія. Сумно виїхали Запорозці. Головатий поїхав вкупі з Сидором Білим. Хто б не глянув на їх тепер, то з роду з віку не сказав би, що се їхали Запорозці: то народ був веселий, жартовливий, — куди не їде у його все пісні або жарти, а сі їдуть собі мовчки, похнюпившись, обидва журно захмурившись, тільки іноді заведуть собі потихеньку яку небудь сумну пісню, тай замовкнуть, мов слів у їх немає, мов уста склепилися, поглянуть один на одного сумно сумнєсьенько — ані пари з уст, в обох на серці тяжке лихо, велика туга, несподівана пригода. Раз якось завели вони розмову про свою пригоду, тай задумали самі собі заподіяти смерть. Не довго думавши, виняли вони пістолі і умовились, що б Головатий читав молитви, а як буде кінчати „Вірую“, то при словах „і житні будучаго віку“ наготовитись, а як скаже „амінь“, тоді разом випалити один в другого. Вїхали вони в зелений гай, обрали гарне місце, позлїзали с коней, поставали на вколїшки, довго і щиро вони молилися, потім обнялися по братерськи і поставали одні насупроти другого. Головатий почав читати молитви. Читав він довго, бо багато знав молитов, кожне слово вимовляв ясно і в кінці кожної молитви бив по поклону. Ось почав він вже читати „Отче наш“ і тільки дочитав до „избави нас од лукавого“ — зразу вид його змінився, він перестав читати, опустил пістоль і промовив Білому:

— А знаєш що, батьку?

— А що? спитав сумно Білий.

— Отсе-ж ми постріляємся?

— Еге!

— І нас знайдуть отут мертвих?

— Еге-ж!

— І скажуть: отсе два дурні, Запорозці, мабуть напилися дуже п'яні, тай пострілялися незнатъ чого! І нас заріють як тих собак, і ніхто навіть і не знатиме — чого ми пострілялися, і нам не буде ніякої шаноби, ні чести, ні пам'яті, навіть хреста над могилою.

— Так що-ж робити? спитав Білий, поміркувавши трохи.

— Цур іому стрілятися, батьку! Поїдемо, лишень дальше.

— Тай справді, цур іому! Поїдемо, сказав Білий.

— Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть, поїдемо! сказали обидва, заховали пістолі, потім знову кинулися на вколїшки, довго і щиро молилися, знову обнялися по братерськи, потягли горілочку з барильця, посїдали на коней, та й гайда в дорогу.

Тай, як бачимо, Головатий в сю депутацію нічого не вдїяв для свого товариства, та нічого, бідолаха і не міг вдїяти. Змагався він добре і сміло заступався за честь і права свого товариства, щиро і жваво доправлявся правди, та „встала кривда — й правду затоптала“. Ось яка оцінка склалася в народі в пісні про сю нещасливу депутацію:

„Ой вже-ж нам батько Головатий
Та нічого не зможе,
Все каже, що Потьомкин горлатий
Усе тєє переможе....“

А Нечоса кричав, кричав,
Хотів по своєму зробити,
А далі охрип — Текелею послав,
Що б нашу Січ сполонити“....

V.

Приїхавши до дому, Головатий не викидав з голови думки, що б вернути козацтво. Служив він сершу капітаном--справником в Самарі, а потім у війську. Тут не раз доводилось йому бачитись с Потьомкином і він що-разу нагадував йому і вмовляв відновити козацтво, хоч і не в такому стані, як воно було на Запорозжі. „Се вже не буде Січа, але особливе військо з Запорозців, котре матиме свою осілость і порядок служби, відповідаючий теперішньому часу і потреби“, довідив він. Головатий добре знав думки цариці і Потьомкина про звоювання Турещини, а в сьому ділі, котрим марила тогдішня російська політика, козацьке військо, зібране з Запорозців, що весь вік свій воювали с Турчином і Татариним, було найпридатнійше. Не дурно-ж і в пісні сьпівається:

„Зруїнували Запорожа — буде колись треба.“

Коли Головатий побачив, що Потьомкин схиляється по троху на його думку, тоді він зібрав на раду бувших січовиків, що зісталися на Запорозжі і підмовив їх подати через Потьомкина адрес цариці, що вони знову бажать служити.

Потьомкин згідився на прохання Запорозців і дозволив Головатому і ще декому з старшини збирати охочих служити в козаках. Зо всіх кінців України збиралися до Головатого козаки, що після зруйнування Січі порозбродились скрізь, і за невелику годину від 1784—1787 рік зібралося їх чимало, а коли почалася війна, то всіх козаків було на війні до 12.000. Новому війську цариця призначила землю на Тамані і по Кубані, котру мав вибрати Потьомкин, а поки що козаки стали кошом в урочищі Василькові біля Дніпровського лиману. Се військо звалось чорноморським або офіціально „Войскомъ вѣрныхъ козаковъ“. Військо було поділене на кінні й піхотні полки, окрім того значна частина повинна була одбувати службу на воді на своїх човнах-чайках. Новому військові передані були: велика запорозька біла корогва, військові клейноди і печать, на котрій вирізано козака з мушкетом в одній руці і корогвою в другій і слова: „печать коша войска вѣрныхъ козаковъ“. Потьомкин настановив кошовим отаманом Сидора Білого, а Головатого — військовим судьею і отаманом козацької флотилії. Козакам подавано московські чини, порядки заведені теж на московський лад, як у Донщині, запорозькі звичаї касували яко мога; окрім того до козацького війська додали для догляду декільки московських офіцерів і само військо повинно було одбувати військову службу не самостійно, а під орудою російських генералів. Отже Головатий тримався найбільше запорозьких порядків. Як було сказано вище, у Запорозців панувало рівенство всіх козаків перед судом і військовою радою, не вважаючи на те, чи то був простий козак, чи хто з старшини. „Согрішить князь — утні йому голову, согрішить простий козак — і йому теж зроби — ото буде

правда“, сказав якось Б. Хмельницький в розмові с панами Поляками — і се було основою запорозького товариства. Роскажуть, що якийсь секунд-майор зробив якусь шкоду. Про се довідався Потьомкин і покликавши до себе Головатого, сказав йому:

— Головатий! пожури його по своєму, що б він наперед не робив сього.

— Чуємо, найяснійший Гетьмане, одмовив той.

Другого ранку приходить Головатий до князя.

— Зробили, Ваша Сьвітлость.

— Що зробили? спитав князь.

— Пожурили майора по своєму, як ваша сьвітлость веліли.

— Як-же ви його пожурили?

— А як пожурили? Просто, найяснійший Гетьмане, покляли, та княми так ушкварили, що ледве встав сердега.

— Як майора? Як ви сміли? гримнув на його Потьомкин.

— А що майора? Не майорство а він винен, майорство при йому так і зосталося. Ви казали його пожурити, от ми й пожурили його, та так, що він довго буде журитися і вже мабуть вдруге не нашкодить.

VI.

Впорядкувавши нове козацтво, Головатий мав тепер змогу і про свою семью клопотитися. Тоді саме підростав син його Олександр. Як сам чоловік письменний і на той час доволі освітний, Головатий вважав конешне потрібним і синові дати освіту. Дізнавшись, що в Харкові заведені добрі школи, він поїхав в Харків. Се було саме перед турецьким розмиром в 1787 році. Оттоді-то Головатого побачив славний український письменник Грицько Квітка (Основененко), що був тоді малим хлопцем, а потім написав дуже цікаві споминок про Головатого. В своїх споминках Квітка дає багато цікавих звісток про діяльність Головатого на основі його власних оповідань і переписки з батьком Квітки, а окрім того малює образ Головатого такими ясними фарбами, що сей щирий Запорожець виступає перед нами, як живий. Тож-то сподіваюся читателі не поремствують на мене, коли я, перервавши річ про козацтво, перекажу оповідання Квітки про його зустрічу з Головатим. А було се так. Головатий, їдучи в Харків, мав лист до батька Квітки від приятеля його Булацеля і поїхав просто до Квітки на хутір його коло Харкова. Одного зимного вечора, коли на дворі страшенно була хуртовина, несподівано щось під'їхало. На зустріч вибіг в передню малий Гриць і побачивши перед себе височенного чоловіка з довженезними вусами, в високій шапці і в вівках (вовчому кожусі), дуже таки злякався.

— Чи дома курінний батько?

— Дома, та тільки не здужають, одмовив Гриць.

— Дарма сказав гість, і ввійшовши в другу кімнату, де саме лежав недужий Квітка (батько), скинув шапку і кожух, та поглянувши на старого, мов зразу пізнав його і сказав:

— Та годі лежати, вставай, не дай пропасти від халепи.

Батько Квітки дуже здивувався, бачивши вперше сього чоловіка, але догадався, що се був Запорожець і спитав його:

— Десь, батьку, бував на Січі?

— Еге-ж.

— Просимо до господи, сказав Квітка, покликав в другу кімнату і став розпитуватись, що б дізнатися, хто він.

— То ні, не те. Поклич, лишень, жінку.

Той пішов кликати жінку, але вона чомусь боялася і вислала свою сестру.

— От і жінка моя, сказав Квітка.

— І ти, батьку, справді кажеш, що се твоя жінка?

— Так, певне кажу.

— Так ти, батьку, по турецьки? Замість одної жінки, маєш двох? Та не бреши, Хведоре Івановичу! Твоя чорнява, а се, бач, руда. Давай свою, а се чужа!

Нічого робити, треба було старому Квітці ввести свою жінку.

— Отсе так! Се Марія Василівна, сказав Головатий, і тільки тоді розказав, як і чого приїхав і вдався до Квітки з листом Булапеля, котрий розказав йому і про Квітку і про жінку його.

Тоді вже привітався як сьїд і почалася розмова.

Побачивши в кутку фортеці, котре ще не доводилось йому бачити, він спитав:

— А що то у вас за скринька стоїть?

Йому сказали.

— А хто на йому грає?

— Дочка моя.

— А нехай заграє.

Ввійшла дочка Квітки і стала грати якусь сонату Плейля.

Головатий довго слухав, але йому не вподобалось.

— Та що се таке? його й не розбереш, що воно є. Чи не вміє якої швидкої?

Тоді вона заграла якогось завязаного козака.

Головатий наче прояснів: „Максime! а ну!“ гукнув він на свого джуру-хлопця, що стояв коло порогу.

Максим не довго думаючи, заткнув поли свого жупана за пояс і пішов у таїць: скоком та боком, на вприсядки і через голову зо всякими штучними вихлясами та викрутасами довго тапцював він і на диво втішав всю панську семью Квітки.

Головатий дуже вподобався Квітці і всій семьї його і тоді ж то, за підмогою Квітки, помістив сина свого в харківську школу, що незабаром перероблена була в гімназію. С того часу Головатий часто писав до Квітки і заїздів до його що-разу, коли їхав в Петербург або в Харків.

VII.

Того-ж року Росія почала нову війну с Турками, котру Чорноморці звали „Очаківським розмиром“. Війна тяглася аж до 1791 року і за всю сю годину довелось Чорноморцям попрацювати чимало. Були вони на своїх чайках і під Ізмаїлом, і під Хаджибеем (тепер Одеса) і під Акерманом, а найбільше відзначилися під Кинбургом і Очаковом і немало допомогли Потьомкину опанувати сю дуже сильну і важну фор-

тецю, що ми бачимо з одписок Потьомкина до цариці, де він дуже вихваляє Чорноморців, та і в народній пісні співвається:

Чи то чорні орли крила розпустили,
Темненькою нічю сонечко закрили.
Чи то із-за моря хмара наступає?
Ой то не з-за моря хмара наступає,
Не чорні орли крила розпустили,
Темненькою нічю сонечко закрили,
То під ясне небо луна забігає,
А димом клубками по полю качає.
То хробре козацтво Татарів побило,
А город бусурменській Очаків спалило.
Базар горить, а на море луна йде,
Пан отаман козаченьків до дому веде.
А за ним бусурмени поле покривали.
Тоді отамана Кошового добре частували,
Добре частували, дармо годували,
Оттоді козаченьків та всі шанували.“

Раз під Очаковом Потьомкин радився з Головатим про військові справи і виказав, що коли б спершу взяти фортецю, що була на острові Березані саме навпаки Очакова, тоді б і Очаківська фортеця не встояла. Коли-ж Головатий пристав на сю думку, Потьомкин запитав його: а чи можна взяти Березань?

— А чому не можна? Візьмемо, Ваша Сьвітлість! А чи буде хрест за се?

— Буде, буде, тільки візьми.

— Гарзд, Ваша сьвітлість, сказав Головатий і зараз-же пішов збирати своїх козаків.

Квітка-Основьяненко з листів Головатого до батька Квітки так оповідає про се діло. Дізнавшись, що половина турецької залози виїшла с фортеці за осітнягом, Головатий мерщій підплив с козаками до Березані, несподівано кинувся на фортецю і взяв її, а Турків, що там були, перебив або в полон забрав. Тоді одіслав він свої човни до берега, що б останні Турки не дізналися, а своїх козаків попереодягав в турецьке убрання і постановив на валах замість турецької залози. Нічого про се не відаючи і бачучи своїх на валах, Турки спокійненько вертались з осітнягом, але тільки що ввійшли вони у відчинену браму, як козаки несподівано кинулись на їх, так що ті й не чулися, і багато їх перебили, а решту в полон взяли. Тоді Головатий частину козаків лишив в фортеці, а сам поплив до берега. Побачивши на березі Потьомкина, він засьпівав йому: „Хресту твому поклоняємся владико“ і вклонившись низенько, подав йому ключі від Березані і знов просьпівав теж саме.

— Добре, добре, буде хрест! сказав Потьомкин і тут же надів йому хрест Св. Георгія.

Та не все давалося козакам так легко. Служба їх була дуже тяжка, Потьомкин туряв їх скрізь, де було дуже скрутно, часами козакам приходилось дуже тяжко, чимало їх і в боях загинуло, поліг головою і славний кошовий отаман їх Сидір Білий, намісць котрого настановлено кошовим Харька Ченігу. Відвага і завзяття були ділом звичайним для синів

Запорожа, а тут ще й більше додавано їм духу, що треба було яко мож показати себе, бо тільки таким побитом сподівались вони придбати собі ласку Потьомкина і цариці і здобути права в новому непевному стані. Найбільше-ж слави заробила собі за сю війну козацька флотилія, котрою отаманував Головатий. Тут козаки ставали в пригоді не тільки відвагою, а й тим, що вони добре знали всі міста і до моря були привичасні. Ось наприклад як оповідається про їх в народній пісні:

„Ой стояли на гавоні проти Яниполя,
 Ой там була хуртовина із Чорного моря.
 Ой в неділю пораненько, як стало світати,
 Ой став батько Головатий на хлопців гукати.
 „Піднімайте, добрі хлопці, всі паруси в гору:
 Ой бє Турчин із Кинбургу з гармат на тривогу.“
 Ой підняли добрі хлопці всі паруси в гору,
 Пішли Дніпром проти води всі човни на воду.
 Пішли наші добрі хлопці, Дніпром проти води,
 Набралися сердешнії превеликої біді.
 Ой поглянув Головатий в прозору трубу.
 „Ой вже-ж тепер вражих Турків боятись не буду.“

Як Потьомкин так і всі інші російські генерали, під орудою котрих воювали козаки, в своїх однісках до цариці засвідчили великі заслуги козаків. Цариця дуже дякувала козакам і за особливі заслуги їх в морських баталіях назвала військо козацьке „Чорноморським“, а князеві Потьомкину, що так добре зумів скористуватись козаками, дарувала титул „великого гетьмана козацького війська“.

VIII.

Ся війна ще більше зблизила Головатого з могучим Потьомкином. При всякій оказії Головатий нагадував йому про козаків. „Се вже не буде Січа, казав він йому, а тільки особливе військо з Запорозців, котре буде триматися не січової регули, а такої, як на Донщині.“ Сам Потьомкин бачив, яку велику поміч можна мати від козаків, і тут то вперше з'явилася у його думка, замість Тамані, що обіцяна була козакам, заселити ними нові землі між річками Богом і Дністром, по над Чорним морем, придбані від Туреччини. Певне, що й сам Головатий навертав Потьомкина на сю думку, бо сі землі були сумежні з бувшими запорозькими вольностями і Чорноморці давно їх добре знали. Потьомкин запевнив Чорноморців, що зараз-же після турецької війни їм будуть даровані сі землі, зараз-же написав про се до цариці, а поки що дозволив їм займати сі землі під оселю. Чорноморці з радістю почали селитися, стали новим кошом в селі Слободзеї*) і незабаром на диких степах повстали нові села і хутори.

Отже не судилося Чорноморцям опанувати сю землю. 1791 року скінчилася війна с Турками, а тут несподівано вмер всесильний Потьомкин, на котрого Чорноморці покладали всі свої надії. Чорноморці, не маючи грамоти на свої землі, зіставалися ні в сих, ні в тих, про їх долю

*) Тепер село Херзон. губ. Тираспольського повіту, над Дністром.

мовчали, неначе зовсім забули. Інколи тільки проходила недобра чутка, що наче б то їх розпустять або повернуть у москалі і чутка ся страшенно турбувала бідолашних, що на своїй власній, здобутій своєю кровію землі, нігде не мали спокійного притулку.

Аж ось наспіла нова звістка, що замість землі між річками Богом і Дністром, Чорноморцям знову призначається земля на Тамані і Кубані. Дуже тяжко було Чорноморцям покидати свою оселю, де вже вони обжились і господарство завели, та треба було коритися волі уряду. Тільки-ж знов і ся чутка незабаром замерла, мов справді про Чорноморців зовсім забули.

Думали-гадали бідолашні Чорноморці, та и вирядили знову своїх посланців до столиці і на сей раз знову вибрали Головатого, як чоловіка бувало.

ІХ.

С подарунками значним панам московським, як тоді водилося, прибули наші депутати у столицю. Се було в 1792 році.

Почали вони перше всього клопотати, що б доступитись до цариці. Пани придвірні дуже дивувалися, бачучи такий народ. Все їм здавалося чудним: і виголені голови з довгими чупринами, позамотуваними за вухо, і гострий та похмурний погляд в очах, і незнаєма мова і убрання Чорноморців, що було те-ж саме, як і на Запорозжі, тільки з деякими додатками. Панам здавалося, що се якісь дикарі, котрі не знатимуть, як і поводитись с царицею, і почали вони вчити Чорноморців — як їм вклонитись цариці, як цілувати їй руку і таке інше. Головатий стояв мовчки, похмуро, втупивши очі в землю і тільки іноді промовляв: „чуємо“ тай годі.

— Ну, а як ви будете казати цариці, як вона вас пита про що небудь? питали його царські дворові.

— Як зуміємо, одмовляв їм Головатий.

Наступила неділя, коли цариця мала вислухати Чорноморців. У царську палату з'їхалося багато значного панства. Там же були і чорноморські депутати. Попереду в широчених штанах, в зеленому жупані, вигалтованому золотом, в білій черкесці, теж золотом гаптованій, і в червоних саянцях з срібними підківками стояв, гордо дивлячись, Головатий.

Аж ось ввійшла цариця і зараз-же підійшла до Чорноморців. Вони всі вклонилися їй низенько, а Головатий, виступивши трохи наперед, почав промову, зложену ним на тогдішній літературній мові російській, котру він, як свідчить Квітка, знав добре.

Всеавгустѣйшая Монархия, всеимилостивѣйшая Государыня! Жизнедательнымъ державного велѣнія твоего словомъ прерожденный изъ неплоднаго бытія вѣрный Черноморскій кошь приємлетъ нынѣ дерзновение вознести благодарный гласъ свой къ святѣйшему Величеству твоему и купно возглаголати глубочайшую преданность сердцеъ его. Прійми онную, яко жертву, единой тобѣ сохранныю. Прійми! и уповающимъ на сѣни крылу твоего прибуди прибѣжище, покровъ и радование... Та й годі!“

Цариця ласкаво вислухала його мову, подала руку поцілувати і сказала, що б Головатий подав князеві П. Зубову, що був тепер найсильнішим паном, записку про те, чого треба Чорноморцям.

Коли цариця одійшла в свої покої, всі пани зараз кинулись до Чорноморців, привітали Головатого, розпитували про Січу, про Запорозькі звичаї, питались, що воно за слово „тай годі“, котрими він закінчив свою промову. Головатий на все одмовляв дуже розумно, річ свою приправляв веселими запорозькими жартами і так всім уподобався, що всі пани один перед другим почали закликати Чорноморців до себе в гостину, робили задля їх бенкети, на котрі зїздилося все велике петербурське панство і скрізь Головатого трохи на руках не носили. Тут, як сам він потім казав, не раз мусив він брати лисячий хвіст і вовчі зуби. Головатий скрізь приходив з бандурою, охоче співав веселих запорозьких пісень, а не раз бувало, ридавши про Січу і не знаючи, яка ще доля постерегає Чорноморців, заводив голосно яку сумну пісню про козацьку долю. Окрім сього не раз кликано Чорноморців і на царські бенкети і тут Головатий зумів звернути на себе увагу і дуже вподобався своїми гострими та влучними одмовами. Одного разу, цариця, побачивши, що він пильно дивиться на великих князів Олександра та Константина (онуків цариці, синів цїсаревича Павла), спитала його про се.

— Любуюся, В. И. В., одказав він, Олександро — то так і дивиться на всіх, неначе шукає, що б кого щасливим зробити, а Константин... о! той вже загода закидає думку на Царьград.

Така відповідь дуже вподобалася цариці, що й сама марила про звоування Царьгорода, а Головатий неначе вгадав її думку.

Другий раз великий князь Константин підійшовши до Головатого, спитався — навіщо се Чорноморці замотують чуприну за ліве ухо?

— Всі знаки честі, як от шабля, хрести то-що носять з лівого боку, тай чуприна, як знак доброго козака, повинна бути теж на лівому боці.

Оттак, веселячись що вечора на бенкетах, жили наші Чорноморці у Петербурзі, а діло їх робилося, як мокре горить. Дізнавшись напевне, що нема чого сподіватися землі між Богом і Дністром, Головатий на другий-же день після першого приєму у цариці скомпонував записку, в котрій дуже гарно списав тодішню пригоду Чорноморців, ясно показав заслуги їх і вияснив подрїбно, яка буде з їх користь на Тамані. Одну таку записку він того-ж дня подав князеві П. Зубову, а другу графу Н. Салтикову, що був тоді председателем воєнної коллегії. Тим часом минуло вже кілька тижнів, а про діло їх ніякої вістки не було.

Під впливом тяжких думок та журби Головатий зложив пісню, котра ясно малювала пригоду Чорноморців, сам прибрав до неї голос, та прийшовши раз до одного пана, де було багато значного панства, він піселя обїду взяв бандуру і сумно заспївав свою пісню:

„Ой Боже-ж наш, Боже милостивий!
 Вродились ми в світі нещасливі!
 Служили вірно у полі й на морі,
 Та zostалися убогі, босі і голі.
 Дали нам землю од Дністра до Богу,
 Грядиці нам по Бендерську дорогу,
 Дністровий, Дніпровий обидва лимани,
 В їх добувати, справляти й жупани.

Прежню взяли, та й сю однимають,
 А нам дати Тамань обіцають.
 Ми б туди пішли, аби б нам сказали,
 Що б не загубить та козацької слави.
 Ой встань, батьку, величний Гетьмане,*)
 Милостивий нам вельможний пане!
 Та встань, Грицьку, промов за нас слово!
 Преси у цариці — буде все готово.
 Дасть грамоту на вічність нам жити,
 Ми їй будемо вірніше служити.“

Сльози душили сердешного Головатого; доспівавши до того, де він обертається до Потьомкина з словами „Та встань, Грицьку“, він не зміг дальше сьпівати, кинув бандуру, закрив вид руками і тяжко-важко заривав. Всі пани кинулися до його, роспитували про пісню, що вона означає, розважали, втішали його, а він, знаючи, що все буде переказано цариці, розказав їм всю пригоду Чорноморців — що вони утратили після зруйновання Січі, як їх знову визвали на службу, обіцяли дати землю і права, тай занехали.

— Тепер-же, як бачу, промовив на останку Головатий, треба мабуть з голови викинути думку про наше діло: щось йому і кінця не видно, а тим часом ми тут марнуємо, аби тільки почути одказ. Як-же нам не побиватися за нашим гетьманом?...

Що пісню сю зложив Головатий, про се він сам казав батькові Квітки.

— Я бачив, казав він, що тут були люди, що зараз донесуть цариці.

Пісня ся, не вважаючи на те, що вона була дуже гострою і гіркою скаргою, а може й через те саме, дуже всім сподобалась, вона була заведена у ноти і пани сьпівали її, а про Головатого казали:

— Тай хитрий Чорноморець, написав скаргу віршами, тай сьпіває її, замість пісні.

Другого дня цариця справді знала вже про все і спитала про діло Чорноморців, звеліла кінчити його яко мога швидче. З сього часу діло пішло гаразд і незабаром зготовлений був указ, по якому чорноморському козацтву призначався острів Тамань зо всіма землями між річкою Кубаню і Озівським та Чорним морями; Чорноморці повинні обороняти весь край по кубанській лінії, мають свій суд і розправу, всі прибутки з мостів, річок, озер то-що повинні йти в військову скарбницю, відкіля призначалася плата старшині і козакам.

Діло скінчилося добре для Чорноморців, але чомусь їм знову нічого не оповіщали і до краю не доводили. Головатий і тут допоміг ділові. У досвіта 18 червця, почувши, що стріляють з гармат і дізнавшись, що в ночі в Царському Селі родилася велика князівна Ольга, Головатий зараз-же гукнув на своїх товаришів: „Віжіть зараз та найміть підводи, та одягайтеся швиденько, поїдемо у Царське Село.“ Швидко привели підводи: Чорноморці, одяглись найчепурнійше, поїхали у Царське Село. Не

*) Потьомкин.

доїзжаючи скільки верстов, вони встали, пішли пішки, а недалеко від Царського Села полягали над самим шляхом. В ранці царські дворові та інші великі пани поспішали у Царське Село, що б привітати царицю з онукою. Побачивши Чорноморців над шляхом і дуже дивуючись, пани почали розпитувати: чого се вони лежать над шляхом та ще так шатно одягнені?

— А як-же? казав Головатий. Бог післав радість, то й ми чимчикуємо у Царське Село.

— А де-ж ваші екіпажі? питали його.

— А на віщо б я наняв, коли міні с хлопцями от-от вже й на харчі грошей не стане, а не то, що б ще й підводи наймати.

— Так ви отсе пішки?

— Овий на колісницях, овий на конях, а ми пішки чухраємо, туди-ж за добрими людьми. „Рада б мама за пана, так пан маму не бере“, то так і ми раді б поїхати, так підвод ні за віщо наняти — а потім, не-наче, не знаючи, що діло скінчилося добре, додав сумно: а як діло наше скінчиться погано, то ми й тоді, не маючи грошей, що б наняти підводи, позваляємо торби на плечі, таї почимчикуємо до дому.

Пани жалкували і втішали Головатого, а він знов своє провадив, мов і справді не мав ніякої надії. Так і в Царське Село Чорноморці прийшли пішки і тут теж Головатий, наче втомившись дуже, жалувався панам, що, мов, від Петербурга до Царського Села не близько, а підводи ні за що було наняти, прохарчилися зовсім. Він мав на думці одно, що б пани переказали цариці.

І справді, того-ж самого дня цариця вже знала про бідовання Чорноморців і звеліла князеві Зубову переказати їм, що цариця жалує їм Тамань і лезабаром пошлеться указ.

— Про що-ж і кому указ, сьмію спитати Вашу Сьвітлість? спитав Головатий.

— Звичайно в сенат. Йому буде звелено, що б він дав порядок, коли і яким побитом передати вам Тамань.

— Ми не достойні такої чести, Ваша Сьвітлість, що б задля нас турбувати сенат. Та ще й те, що тут буде клопіт та переписки на десять літ, та як і пришлють до нас той папір, то ми такі дурні, що й не розберемо. А нам би, Ваша Сьвітлість, просто: пожалувала б нам цариця од себе грамоту, то ми б просто пішли б собі на Тамань, то й одписуватись нам не треба, бо, правду кажучи, ми на се й не здатні.

Князь Зубов усміхнувся і сказав: „Ну, добре, цариця ласкава до вас і я перекажу їй.“

Незабаром чорноморські депутати знову стали перед царицею, котра, ласкаво вислухавши привітну мову Головатого, звеліла передати депутатам грамоту на Тамань і подарунки їм і старшині.

Так народилося Чорноморське козацьке військо, переіменоване потім в Кубанське.

По царській грамоті Чорноморцям пожалувана була земля по Кубані в островом Таманю, вони повинні вартувати границю Покубані від Черкесів і відбувати всяку військову службу, за котру даровано їм жаловання 20.000 карбованців що-року. Всі прибутки з землі, річок, озер то-що призначалися у військову скарбницю, відкіля повинні йти кошти

на всі громадські потреби чорноморського війська; даровано їм право самим орудувати всіми громадськими справами, мати свій кошовий суд і вибрати старшину, окрім кошового атамана і військової старшини, котра настановляється від цариці. Першим кошовим отаманом настановлено Харька Чепігу, а Головатого військовим суддею. Кошовому Чепізі і судді Головатому цариця подарувала золоті шаблі с коштовним самоцвітним камінням, синові Головатого, Олександрові, хлопцеві 16 літ, дано чин поручика, а другого сина його Панааса прийнято на казеній кошт в Петербурський корпус, всім депутатам подавано ордени і московські чини, а всьому військові цариця передала хліб на золотому тарілі з золоченою сільницею, велику білу корогву і печать, на котрій вирізано: „Е. П. В. печать коша Войска Върного Черноморскаго.“

X.

Нічого було довго баритися нашим депутатам в столиці; треба було яко мога швидче звеселити своє товариство радісною звісткою і депутати незабаром виїхали с Петербурга. Доїхавши до річки Богу, Головатий виріядив гінця з вісткою до кошового Чепіги, котрий зо всім товариством стояв кошом в Слободзеї. Кошовий вислав на зустріч депутатам 500 козаків, котрі зустріли депутатів в урочищі Кучургані за 30 верст від Слободзеї і проважали їх аж до кошу, а тут їм була така зустріча. Все козацтво уставлене було у дві лави і стояло з обох боків улиці, якою їхали депутати, а біля військової церкви, на широкому майдані зроблено було високий поміст, вкритий турецькими килимами, і на йому стіл під парчею; ліворуч столу стояла на помості старшина з булавами та корогвами, а праворуч — духовенство; на сходах стояли кошовий отаман і військовий писарь.

Як тільки стали вїздити депутати в Слободзею, зараз козаки випалили тричі з гармат, а кошовий післав на зустріч депутатам хліб-сіль. Головатий, прийнявши хліб-сіль, подякував старшину і депутати знову рушили поміж двома лавами війська, котре без перестанку палило з гармат та рушниць. Доїхавши до церковного майдану, депутати вклонилися низенько всьому військові і Головатий передав кошовому грамоту і всі царицині подарунки.

Ось військовий писар почав голосно читати царицину грамоту. На вкругі усе занішло — ні пари з уст, а як тільки він скінчив читати, усе заворушилось, загомоніло і від краю до краю великого майдану з набоділих козацких грудей голосно залунало: „ой спасібі-ж матері нашій за її милості!“ Після того все військо рушило у військову церкву, де архієпископ катернославський Амвросій відправив службу з молебнем, а після молебню тут-же на майдані порозставлявані були столи і лавки і козацтво гуртом обїдало і довго бенкетувало. За обїдом співали пісню, котру Головатий зложив по дорозі с Петербурга, прибрав до неї голос і розучив її співати з іншими депутатами. Ось ся пісня:

Ой годі-ж нам журитися,
Пора перестати;
Діждалися від цариці
За службу заплати.

Дала хліб-сіль і грамоти
 За вірнії служби:
 Ой тепер ми, миле браття,
 Забудем всі нужди.
 В Тамані жить, вірно служить,
 Границю держати,
 Рибу ловить, горілку пить,
 Ще й будем багаті.
 Та вже можна женитися
 І хліба робити;
 А хто прийде із невірних,
 То як врага бити.
 Слава Богу і цариці,
 А покій Гетьману!
 Злічили нам в серцях наших
 Великую рану;
 За здоров'я-ж ми цариці
 Помолимось Богу,
 Що вона нам показала
 На Тамань дорогу.*)

XI.

З 1792 року Чорноморці почали переселятися на Тамань. Вже-ж кажучи про те, як тяжко покидати рідну землю і переселятися в чужу, далеку, невідому країну, ся тягота тим важчою була для Чорноморців, що, живучи серед малолюдного степу, вони не мали кому продавати свої хати, худобу та інше господарство, котре незручно було перевозити в далеку країну, і мусили збувати своє добро за пів дарма або й зовсім кидати.

„Течуть річки із за гори мутні,
 Ідуть люде із городів смутні.
 Покидають вжитки, пасіки, худобу
 І передорогії ґрунти.“

Так висьпіває народня пісня те лихо козацьке. Та нічого було робити. Надія на кращу долю і спокійне життя манила Чорноморців і вони сьміло і жваво рушили на нове житло.

*) Чи були ще які пісні Головатого окрім сіх двох зложених в Петербурзі і по дорозі звідти, — не відомо. М. Максимович в замітках до своєї книжки „Українскія народнїя пѣсни“, каже, що Головатий зложив ще „Віршу, вазапу Запорозцями Потьомкину на Великдень“, котра починається так:

„Христос воскрес,
 Рад мир увесь.
 Діждалися ласки —
 Тепер усяк
 Наїється в смак
 Сьвяченої паски“ і т. д.

Чи справді се так — на се певного доказу немає.

Спершу вирядила старшина частину козаків морем, потім другу найбільшу частину повів суходолом сам кошовий, а Головатий довгеньк ще пробував в Слободзеї, виражаючи військо і доглядаючи за козацьким добром, а найбільше він мав клопоту за тими козаками, що пани якось вєпіли закріпостити їх собі. Як страшенно швидко розвивалося кріпацтво, знати є того, що одних тільки бувших запорозьких козаків і підданців Запорожа налічувалось до 25.000 чоловік, котрих пани, заселяючи даровані їм запорозькі землі, за невелику годину, всякими неправдами повернули в крєпаків. От про сих то бідолах багато клопотав Головатий чимало їх визволив з неволі панської. Тоді вже зібравши решту Чорноморців і тих визволених козаків, Головатий рушив на нову оселю. 1793 року Чорноморці зовсім оселилися на новому місці і стали кошем на річці Кубані, котрий на спомин про царицю Катерину назвали Катеринодарем. Окрім Чорноморських козаків незабаром стали переселятися на Кубань і висуватись в козаки багато Українців з усіх кутків України, а найбільше є Полтавщини та Чернигівщини. В той час кубанська країна була дикою, безлюдною цущою. Тож то козакам було спочатку дуже тяжко оселитися і багато їх гинуло від усяких хвороб, не звичного клімату, від дикого звіра та Черкесів, що жили за Кубаню, але не вважаючи на се, козацтво так надило до себе Українців, що Кубань почала заселятися дуже сильно і швидко і в 1850 році, себ-то за 57 років, земля Чорноморського війська мала людності 115,724 чоловіка з жінками. Після першої оселі в Катеринодарі, почали козаки будувати слободи або як вони звали — куріні, котрі були названі так саме, як і запорозькі куріні, тай досі ще ті назвища зістали ся в народі, дарма, що уряд переробив куріні на станиці, як у Донщині, і самі назвища курінів здебільша перемінив. Все військо було поділене на куріні і в кожному куріні, як і на Запорожі, був свій виборний курінний отаман, своя управа і суд, але кошова старшина настановлялася вже від царського уряду. Військові, громадські і домашні звичаї Чорноморців зісталися ті-ж самі, що були на Запорожі, тільки служба відбувалася вже на такий спосіб, як у Донських козаків, і на війні Чорноморці були вже під командою російських генералів.

Не вєпіли ще козаки упорядкувати своє життя на новому місці, як в 1794 році велено Чорноморцям вирядити частину війська в Польщу. Тисяча найкращих козаків під командою самого кошового Харька Чепіги добре справлялися в польському поході, розбили передове військо Сіраковського, були навіть під Варшавою і чимало слави здобули чорноморському козацтву.

Незабаром почалась війна є Персією і є початку 1796 року знову два полки козаків мусили виступити в далекий похід в Персію. Тоді саме кошовий Чепіга занедужав і козаки виступили в похід під командою Антона Головатого. Як колись на Чорному морі, так тепер орудували вони на морі Каспійському, дарма, що воно було до сього зовсім невідоме козакам.

Далело від своєї нової родини козаки й не чули про тяжке лихо, яке спіткало Чорноморію: любий кошовий отаман Чорноморців Харько Чепіга вмер після тяжкої недуги.

Намісць його цар Павло І. настановив кошовим отаманом Антона Головатого, але вістка ся не дійшла до його: будши в переському поході, він тяжко занедужав і 29 Січня 1797 року вмер, закінчивши свої великі послуги козацтву.

Кінець.

Хто б хотів ширше довідатись про життя А. Головатого, зруйнування Січі і початок чорноморського козацтва, для тих додаю список найголовніших друкованих матеріалів:

1) Історія нової Січі или послѣдняго коша Запорожекаго, А. Скальк-вскаго. Одесса 1836 г. и 3-е изд. 1885 г.

2) Хронологическое обозрѣніе исторіи новороссійскаго края — каньковскаго. Од. 1836 и 1838 г.

3) Головатый (Матеріаль для исторіи Малороссіи) Грицько Основьяненко. Отечественныя записки 1839 кн. VI. и Сочиненія Г. Квитки. Т. III. Харьковъ 1889 г.

4) Очеркъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ, изъ оригинальныхъ источниковъ почерпнутый — Преосвященнаго Гавріила. 3 и 5 т. Записокъ Одесскаго Общества исторіи и древностей и Сочиненія Гавріила. Москва 1854.

5) Антонъ Головатый. А. С-Р. Современникъ 1848 — Июль.

6) Чорноморскіе козаки въ ихъ гражданскомъ и военномъ быту. — И. Попки. СПб. 1858 г.

7) Спо́минки про Микиту Коржа. — О. Староженка. Українські оповідання. СПб. 1863 р. т. 2.

8) Черноморцы. Соч. Короленка. СПб. 1874 г.

9) Какъ справляли Черноморцы свое новоселіе на Тамани. Кіевск. Старина 1883—1.

10) Наслѣдники Запорожскихъ земель. Д. Багалѣя. Кіевск. Старина 1885-4.

11) Историческія записки о войскѣ Чорноморскомъ, А. Туренко. Кіевск. Старина 1887-3-7,

12) Потемкинъ и Черноморцы. — О. Л-ій. Ходатайство Потемкина. Кіев. Стар. 1887-9.

13) Запорожье въ останкахъ старины и преданіяхъ народа. Д. Эварницкаго. СПб. 1888 г. т. 1 и 2.

14) Колонизація новороссійскаго края. Д. Багалѣя. Кіев. Старина 1889-4-7.

15) Запорожскій старшина А. Головатый въ Кіевѣ. Память о Головатомъ въ Слободзеѣ. Кіев. Старина 1890-2.

Пісня Головного

Записав 3 голоса від -
проф. Харків. Універ.
Потемкі.*Andante poco moderato.*
tempo rubato.

1 Ой, Бо ————— же наш! Бо ————— же мило-сти ————— вий!

бро-ди-лись ми в сві-ті не ————— ща-сли-ві!

2. Слу-жи-ли ми в по-лі й на мо-рі,
3. Да-ли нам зем-лю од Дністра до Бо-гу,
4. Дніпровий, Дністровий, оди-два ли ма-ми;
5. Пре-жню взя-ли і сю од бі-ра-го-го,

а те-пер зо-ста-лись бо-сі й го-лі.
гра-ми-це-ю по Бендерсь-ку го-ро-гу.
зіх добува-ти і справля-ти жу-на-ти
а нам да-ти Та-мань о-сі-ща-сть.

